

EFOP-3.4.3-16-2016-00014

SZÉCHENYI 2020

POLGÁR SZABOLCS

KELET-EURÓPA A KÖZÉPKORBAN (500-1500)

Jelen tananyag a Szegedi Tudományegyetemen készült az Európai Unió támogatásával.

Projekt azonosító: EFOP-3.4.3-16-2016-00014

SZÉCHENYI 2020

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

	Polgár Szabolcs	olvasási idő	
	A középkori világ	kb. 60 perc	

KELET-EURÓPA A KÖZÉPKORBAN (500 – 1500)

Bevezetés

A jelen tananyag egy nagyobb téma (kurzus) első fejezete. A teljes kurzus Kelet-Európa középkori történetének fontosabb kérdéseiről szól, amelyeket nagyobb összefüggésben, hosszabb történeti folyamatokba helyezve mutat be (előljáróban röviden: itt most Kelet-Európa alatt azt a földrajzi területet értjük, amely az Urál, Kaszpi-tenger, Kaukázus, Fekete-tenger, Kárpátok, a Nyugati-Bug-folyó, a Balti-tenger, Fehér-tenger között helyezkedik el). Miért fontos számunkra a középkori Kelet-Európa? Egyrészt a terület olyan jelentős birodalmak része volt, mint a hun, türk vagy mongol birodalom. Ezek a birodalmak Európa, a mongolok esetében pedig egész Eurázsia történetére hatással voltak. Másrészt Oroszország, Ukrajna, Belarusz, Moldova, Észtország, Lettország, Litvánia (és egy ideig Lengyelország) történetének része, egyes jelenségek, folyamatok a modern kor előtti időbe mennek vissza. Végül, de nem utolsó sorban a magyar vonatkozások miatt is érdemes figyelemmel lennünk a térségre: egyrészt a honfoglalás előtti magyarság etnogenézise és története, másrészt pedig a honfoglalás után Kelet-Európában maradt magyarok miatt. Tehát egyszerre találkozunk világtörténeti, regionális történeti és speciálisan magyar történeti jellemzőkkel. A kronológia felső határa a kelet-európai mongol uralom vége, ami egy tényleges választóvonal a régió történetében (és ez éppen egybeesik a nyugat-európai középkor végével is, ami egy másik fontos határvonal), alsó határa a hun birodalom időszaka, ami megint csak egy fontos korszakhatárral párosult, a Római Birodalom nagy átrendeződésével, népvándorlásokkal, új hatalmi központokkal, az európai keresztény civilizáció kezdeteivel.

Kelet-Európa, mint régió. Földrajzi környezet és éghajlat: nomádok, földművelők, prémvadászok

Miről lesz szó ebben a fejezetben? Először is Kelet-Európa helyéről és szerepéről, azután Kelet-Európa földrajzáról, végül pedig a gazdálkodás és életmód sajátosságairól.

tanulási javaslat: *a fejezetben sok földrajzi név szerepel, ezért érdemes térképet használni, és annak segítségével tájékozódni a hegységekről, vízrajzról, tájegységekről, távolságokról*

Hogyan helyezhetjük el Kelet-Európát egy nagyobb egység részeként? Erre több lehetőség is van, itt három példát mutatok be, amely három különböző nézőpontot képvisel.

Kelet-Európa nyugat felől nézve. Erre példa Szűcs Jenő Európa három régiójáról írt tanulmánya. Röviden összegezve, Szűcs elsősorban nem földrajzi, hanem társadalom- és kultúrtörténeti szempontból osztotta három részre Európát. A nyugati rész a római birodalom hagyománya és a „barbárok” „dinamizmusának” szintéziseként kezdett önálló arculatot ölteni az 5–6. századtól kezdődően. A keleti részen szintén volt egy „római” – „barbár” szintézis, csak itt a Bizánci Birodalom és a keleti szláv (és más nem szláv nyelvű) törzsek voltak a résztvevői. Kelet-Európa tehát a Kárpátoktól keletre elterülő, és a bizánci egyházhoz tartozó civilizáció volt, amely kezdetben csak kismértékben különbözött a nyugati résztől. A különbség a mongol hódítást követően kezdett egyre jobban megmutatkozni, amelynek a vallási különbség mellett az orosz hatalom despotikus jellege és a társadalomnak az államhatalom alá rendelődése és az autonómia hiánya volt a jellemzője (a két régió között helyezkedett el egy köztes zóna, amelybe Magyarország is tartozott). Összességében tehát a nyugati társadalomfejlődés keleten is megfigyelhető, de késve és hiányosabb, tökéletlenebb formában mutatkozik Európa keletebbre fekvő részein.

Szűcs Jenő tanulmánya 1981-ben a Bibó István tiszteletére szerkesztett kötetben jelent meg, magánkiadásban („szamizdat”). Ennek akkor politikai tartalma is volt. Később idegen nyelven is napvilágot látott, a nemzetközi kutatásba is bekerült. Szűcs elmélete továbbgondolásra is ösztönzött, különösen a Bizánci Birodalom valamint a sztyepp szerepének értékelésében. A magyar történetírásban a nyugathoz viszonyított Kelet-Európa kép a jellemző, például Font Márta a 10–12. századi Közép- („Köztes”-) és Kelet-Európáról szóló könyvében a Szűcs által kidolgozott szempontokat és keretet használta, de elemzése azt mutatja, hogy ebben a korai időszakban a két térség jobban összetartozott, mint később. A kelet-európai (és tágabban az eurázsiai) sztyepp Közép- („Köztes”-) és Kelet-Európa történetében játszott szerepéről az utóbbi években Zimonyi István írt fontos tanulmányokat. Kialakult olyan vélemény is, amely Kelet-Európa fogalmába a Balkánt, elsősorban annak keleti részét is belevonta (l. az irodalomjegyzékben Perényi József és Niederhauser Emil munkáit; a magyar történetírás Kelet-Európa képéről összefoglalóan: Szvák Gyula tanulmánya az irodalomjegyzékben). Fontos felismerésekkel járulnak hozzá a folyamatok jobb megértéséhez Sashalmi Endre kutatásai, amelyek a dinasztikus viszonyok, az trónöröklés és a rendiség kialakulásának együttes vizsgálatán alapulnak.

Kelet-Európa, mint a görög (római-bizánci) civilizáció északi peremzónája. Ezzel a nézőponttal találkozunk például Dimitri Obolensky (Dimitrij Obolenszkij) könyvében („A bizánci nemzetközösség”). Itt egy szűkebb szempont alapján helyezte bele a szerző Európa keleti részét ebbe az összefüggésbe: a bizánci civilizáció a kapcsolódási pont, elsősorban a vallás, élén a bizánci császárral, valamint a bizánci kultúra elemeinek átvétele (művészet, zene, írásbeliség). Obolensky megjegyzi, hogy Kelet-Európa nem egy állandó, tartós határvonalal rendelkező terület, hanem egy olyan zóna, amelynek határai időről-időre változtak, és amelybe beletartozott a Balkán-félsziget keleti része, és Oroszország (9–10. századtól), de rövidebb időre a Közép-Duna-medence és a Kaukázus egy része is. Ez a Kelet-Európa-kép megint csak elsősorban Oroszország központú, és csak a 9–10. századtól kezdve követhető nyomon. A görög (mediterrán) civilizációs hatás persze az ókortól kezdve jelen volt, a sztyeppen és az erdővidéken is, de nem annyira uralkodó és szembetűnő formában,

mint a Bizánc vallását választó Ruszban. A kelet-európai sztyeppet, a nomádok világát egyébként Obolensky is – hasonlóan Szúcshöz – „idegen testként” érzékelt, és a Kelet részének tekintette.

Kelet-Európa eurázsiai kontextusban. Ha Ázsia felől, és különösen a sztyepp felől nézzük Kelet-Európát, akkor az előzőekhez képest mást látunk. Ennek a „keleti” szemléletnek az egyik forrása az orosz „eurázsiai-iskola” volt, amely elsősorban vallásbölcseletről, filozófusokból és politikai gondolkodókból állt, és az 1917-es forradalom után érezte hatását, de elsősorban az emigráció körében. Azt fogalmazta meg, hogy Oroszországnak sajátos helyzete van Európa és Ázsia között, és egyúttal saját történeti útja is, amely nem is teljesen európai, nem is teljesen ázsiai, mindkettőből tartalmaz elemeket. Az orosz történelem meghatározó részének értékelte a mongol hatást, amely egy ösztönzést adott az erős orosz birodalom kialakulásához. Az eurázsiai felfogás történeti oldalát Georgij Vernadszkij (George Vernadsky) dolgozta ki. Eszerint az orosz történelem az erdő és a sztyepp versengéséből és harcából állt, amit öt korszakra lehet osztani: I. a sztyepp uralma az erdő felett (= Kelet-Európa a 10. századig); II. a sztyepp és az erdőzóna (=Rusz) küzdelme, amelyben egyensúly alakult ki; III. a mongol hódítás, amelyben ismét a sztyepp kerekedett az erdő (Rusz) fölé; IV. Az erdővidék (=Moszkvai Nagyfejedelemség) fokozatosan visszaszorította a sztyepp uralmát; V. Az erdővidék (=Orosz Birodalom) győzelme a sztyepp fölött, és ezzel újra egységbe szervezte a két kulturális zónát. Vernadsky szemlélete hatással volt az eurázsiai sztyepp történetének kutatóira is. Ez tükröződik abban a megközelítésben, amely egy egységnek látja az eurázsiai sztyeppzónát Kínától a Kárpát-medencéig. Ennek a hatalmas térségnek a nyugati része Kelet-Európa, vagy más szóval *Nyugati Eurázsia*.

A három nézőpont különböző kapcsolatrendszereket tükröz, és ez jól mutatja ennek a régióknak a kapcsolódási pontjait: Európa középső és nyugati része (ide vehetjük még Észak-Európát is), a Mediterráneum keleti része, Közép- és Belső-Ázsia. Meg kell azonban jegyezni, hogy a felsorolt példákön kívül létezik más felfogás is. A Római Birodalomtól északra lévő területet egy nagy egységnek tekintik, amelyen a kelták, germánok, szlávok és a „szkíták” (a sztyepp lakói) éltek. Ennek a térségnek a keleti részei beletartoztak a fentebb behatárolt szűkebb Kelet-Európába. Reinhard Wenskus és Walter Schlesinger a római Germania fogalmát vizsgálva a középkori szlávok által lakott területekre is kiterjesztették a figyelmüket, Karol Modzelewski pedig a kora középkori Európáról írt könyvében a Rajna és a Dnyeper közötti sávot egy egységnek tekinti, amelyet a *Barbaricum*nak nevez. Wenskus a sztyeppet és a kelet-európai erdővidéket két külön régióknak határozta meg.

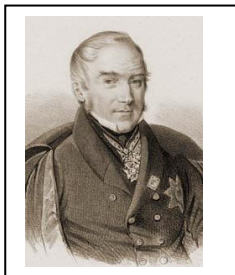
Kelet-Európa korai történetének kutatása

A területre vonatkozóan viszonylag bőséges írott forrásanyagot ismerünk, görög, latin, arab, perzsa, héber, szír, örmény, grúz, keleti szláv (óorosz), olasz stb. nyelvű földrajzi leírásokat, történeti elbeszéléseket, szentek életírásait, szerződések szövegeit, feliratokat stb. Ehhez társul egy nagyon jelentős régészeti leletanyag. Ennek ellenére is sokszor igencsak szegényes a tudásunk egyes területek, rövidebb-hosszabb időszakok történetéről. Kelet-Európa történetének megismerésében kezdetben (a 18. századtól kezdve) az orosz, és a német kutatás járt az élen, később bővült az érdeklődés, így például a lengyel, török, bolgár, román stb. kutatás is fontosnak tartja azt a régiót, elsősorban a történeti kapcsolatok és kötődések miatt, illetve az innen kiinduló emigrációval összefüggésben Nyugat-Európában és az amerikai kontinensen (USA, Kanada) is kialakultak kutató műhelyek, iskolák. A szűkebben vett történetírás mellett a bizantinológia, orientalisztika, szlavisztika is nagymértékben hozzájárult a régió történetének megismeréséhez.

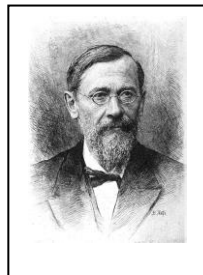
bizantinológia: a Kelet-Római (Bizánci) Birodalom (kb. 4. század–15. század közepe) irodalmával, történetével, kultúrájával és ennek az időszaknak a görög nyelvvel foglalkozó tudományterület.

orientalisztika: a keleti nyelvekkel, ezek írott emlékeivel, és a keleti kultúrákkal, és történelemmel foglalkozó tudományágak összefoglaló neve. Kelet-Európa esetében első helyen a török nyelvek és a török népek jönnek szóba.

szlavisztika: a szláv nyelvekkel, szláv nyelvű népek irodalmával, kultúrájával, történetével foglalkozó tudományterület összefoglaló neve.

Christian Martin
Frähn (1782-1851)

Vaszilij Kljucsevszkij
(1841-1911)

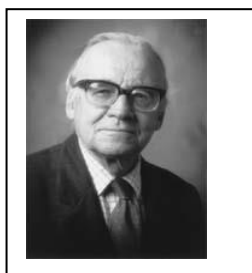
Georgij Vernadszkij
(1887-1973)

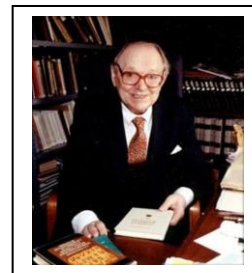
Borisz Ribakov
(1908-2001)

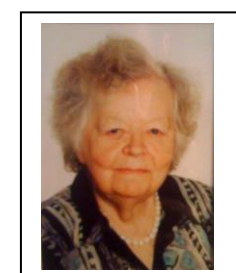
Czeglédy Károly
(1914-1996)

Dimitri Obolensky
(1918-2001)

Omeljan Pritsak
(1919-2006)

Szvetlana Pletnyova
(1926-2008)

Néhány jelentős kutató (Wikimedia Commons) (Czeglédy: mek.niif.hu)

Földrajzi környezet, éghajlati, növényzeti övek és lakóik: nomádok, földművesek, prémvadászok

1. térkép Európa domborzati térképe (forrás: Földrajzi atlasz a középiskolák számára. Szerk. Radó S. Budapest 1981.) (fejléc térképe: Wikimedia Commons, Maximilian Dörrbecker)

Felszín

Kelet-Európa földrajzi szempontból egy nagy síkság, amelyet északon a Balti-tenger és a Fehér-tenger, keleten az Urál-hegység és folyó, délen a Kaszpi-tenger, a Kaukázus hegyei és a Fekete-tenger, nyugaton pedig a Kárpátok hegylánca határolnak (az északnyugati részen nincs jól érzékelhető természetes határ, talán a Nyugati-Bug folyót lehet ilyennek tekinteni).

Kelet-Európa mai földfelszíni arculatát elsősorban a jégkorszakok alakították. A terület felszíne sík, főleg az északi felén enyhe dombvidékekkel, helyenként 300–400 méter magas hátságokkal. Ezek közül a legnagyobbak: Voliny-Podóliai-hátság, Balti-Belorusz-hátság, Valdáj-hátság, Közép-Orosz-hátság, Donyec-hátság, Volga-menti-hátság, Észak-Orosz-hátság. Közülük külön ki kell emelni a Valdáj-hátságot, amely a kelet-európai vízrendszer legfontosabb vízválasztója: innen ered a Volga, a Dnyeper, a Nyugati-Dvina (Daugava) és a Volhov, amely folyókon elérhetők a területet határoló tengerek. A magaslati részek között alacsonyabban fekvő, gyakran mocsaras területek vannak. Ezen a részen nagyobb tavak is

találhatók, amelyek az északi részen vannak: Csúd (Peipus)-tó, Ladoga-tó, Ilmeny-tó, Onyega-tó, Fehér-tó. A déli rész síkvidéki jellege még erőteljesebb, a nagyobb folyók völgyei mélyednek csak bele a felszínbe, itt gyakran jellegzetes folyóparti magaslatokkal találkozunk.

A vízrendszerről szólva még meg kell említeni a viszonylag sűrű folyóhálózatot, amelyben több nagy, a terület jelentős részét átszelő nagy folyó van: Volga (Európa leghosszabb folyója), Dnyeper, Donec/Donyec, Don, Dnyeszter, Déli-Bug, Deszna/Gyeszna, Nyugati-Dvina/Daugava, Nemunas/Nyeman, Kubány, Káma. Ezek a régmúltban fontos közlekedési utak voltak.

Itt egy előadást hallgathatunk: *Kelet- és Közép-Európa természeti képe. Videotanár – digitális tananyag* <https://www.youtube.com/watch?v=fn2WoVNaXBw> (Európa keleti fele kb. 6' 25"-től)

Érdekeség: máshol sem szokatlan, hogy egyes földrajzi neveknek különböző elnevezései vannak a különböző nyelvekben. Kelet-Európa sem kivétel. Az említett Daugavának ilyen nevei vannak: orosz: *Zapadnaja Dvina* ('Nyugati-Dvina'), belarusz: *Zahodnyjaja Dzvina*, lett: *Daugava*, lengyel: *Dzwina*, német: *Düna*, észt: *Väina*.

Itt egy hasznos bemutatót láthatunk, nagyszerű fotókkal:

Csizmadia Gábor: Hátságok földje: Kelet-Európa.

<http://www.slideshare.net/Csimax/keleteurpa-a-htsgok-fldje>

Sztyep, sztyepp, sztyeppe, steppe: ugyanaz a szó több változatban is használatban van a magyar nyelvű szakirodalomban. A *sztyep* formát a földrajzi szakirodalomban használják, a *sztyepp* (*sztyeppe*) a földrajzi terminológiában is elterjedt, de a történeti szakirodalomban is gyakran találkozunk vele. A *steppe* szó használata inkább a történelemmel, elsősorban az *eurázsiai steppe* történetével összefüggésben terjedt el. A *sztyep*, *sztyepp*, *sztyeppe* az oroszból, a *steppe* nyugati nyelvekből (német, angol) került a magyarba. Nehéz pontosan lefordítani, mivel a magyar nyelvterületen nem találkozunk hasonló jelenséggel, a 'füves puszta' kifejezés nagyjából megfelel, de a kelet-európai és belső-ázsiai sztyeppzóna méretei és jellegzetességei miatt különbözik a magyar alföldi pusztától, ezért a magyar nyelvű szakirodalom inkább az idegen nyelvi elnevezéseket részesíti előnyben. A tananyagban megpróbálom érzékeltetni a különbséget a szóhasználatban: tisztán földrajzi vonatkozásokban a *sztyep*, történeti összefüggésben pedig a *sztyepp*, *steppe* megnevezéseket használom.

2. térkép Útvonalak Kelet-Európában (tervezte: Szántó Richárd)

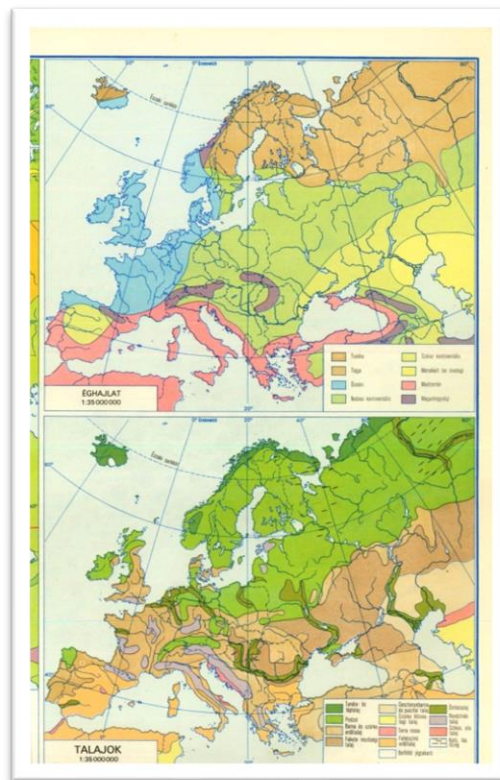
Éghajlat

A terület éghajlata kontinentális, ami azt jelenti, hogy az Atlanti-óceán felől érkező légáramlatok szerepe a legjelentősebb. Az északnyugati részeken a nedves tengeri klíma (14–15 °C évi átlagos hőingadozással), a Volga-delta környéki területen pedig már egészen szélsőségesen kontinentális éghajlat uralkodik (hideg, fagyos telek, forró száraz nyarak, nagy hőingadozással). A csapadék éves mennyisége északnyugatról délkelet felé egyre csökken (Baltikum, Nyugat-Ukrajna: 600 mm felett, Ukrajna középső része az erdős sztyepen: 500 mm, az Urál-folyó alsó folyásánál: 250 mm). Ez különösen a déli sávban érzékelhető. A Kárpátokon túl, a Dnyeszternél még körülbelül a magyarországihoz hasonló, a Dnyepertől keletre már valamivel kevesebb, 400 mm körül, a Kaszpi-tengernél pedig már olyan kevés, hogy helyenként félsivataggal találkozunk.

Négy évszak váltja egymást, időtartamuk nem egyenlő hosszú. A tél általában hideg és hosszú ideig tart, gyakran már október végén, november elején fagy és havazik, és a hideg egészen március végéig, április elejéig kitart. A hideg légtömegek a síkságon akadálytalanul lehúzódhatnak északról délre, a sztyepre. Csak ahol magasabb hegyek vannak, ott áll meg a hideg légáramlás. Ilyen hely azonban alig van, a Krím-félsziget déli részén a hegység, amely az 1500 méter magasságot is eléri, természetes falként állja az útját a hidegnek. Így amíg a félsziget északi oldalán mínusz fokok vannak, a déli, tengerparti sávban ilyenkor is + 6–8 °C van. A Kaukázus is hasonló szerepet tölt be, csak jóval nagyobb területen. Ezért aztán az olyan helyeken, mint Abházia, a fotókon is látható mediterrán növényzetet nem fenyegetik fagyok. Ez azonban csak a terület déli szélein van így. A hideg egyébként a Kaszpi-tenger északi partjait is eléri, valamint a tengertől keletre fekvő területet is. Ibn Fadlán arab utazó 921–922 telén járt ezen a területen, a Szir-darja folyónál. Beszámolója szerint a hidegben befagyott a folyó, havazott és viharos hideg szél fújt. A folyó jege egészen február közepéig fagyott volt. A Volga torkolat környéki része szintén be szokott fagyani. Abu Hámid granadai arab utazó a 12. században járt ott, és átsétált a befagyott folyón (folyóágon). Arról is maradtak fenn tudósítások, hogy időnként a hideg az Azovi- és a Fekete-tenger északi partjait sem kímélte. Például 763-ban a tenger part menti részei befagytak. Az orosz (kelet-európai) télről több középkori szerző is írt. Az első részletes leírást Hérodotosztól (i. e. kb. 484–426) ismerjük, aki ezt írta: „Az itt leírt egész vidéken annyira szigorú a tél, hogy nyolc hónapig minden kőkeményre fagy, és a kiöntött vízből is csak akkor lesz sár, ha tüzet gyújtanak mellette. Befagy a tenger és az egész kimmer Boszporosz, és az árkon innen lakó szküthák a jégen át vonulnak hadba úgy, hogy áthajtanak a túlsó partra a szindoszokhoz. Itt tehát nyolc hónapig tart a tél, de a többi négy hónap is hideg.” (Hérodotosz: A görög-perzsa háború. Ford. Muraközy Gyula. Budapest 1989, 275). Sok évszázaddal később Marco Polo is elég részletesen írt erről az embert próbáló évszokról, elsősorban az északi, orosz terület fagyos időjárásáról, és lényegét tekintve hasonlóan Hérodotoszhoz. A tél azonban legkésőbb április elején véget ér, és ekkor enyhülés kezdődik, majd gyorsan melegezni

kezd az idő, a hó elolvad, a belőle maradó víz a folyókba kerül, és elvezetődik, a növényzet kizöldül. A tavasz azonban elég kiszámíthatatlan tud lenni, a Baltikumban például egyik nap hideg szél, esővel, esetleg hózáporral, utána egy-két nappal később meg már napozni lehet a napsütésben. A rövid tavasz után egy hosszú nyár kezdődik, és ez gyakran forróságot hoz, főleg a déli területen, a sztyepen. De az erdőzónában is nyárias az idő egészen szeptember végéig. Október vége már többnyire esős, ilyenkor köszöntött be a járhatatlan utak időszaka, ami a fagyok kezdetéig tartott. Ez az időszak megnehezítette a szárazföldi közlekedést és ezzel együtt a hadviselést is. A tél viszont jobban kedvezett mindkettőnek (téli hadjáratokat — mint fentebb láttuk — már Hérodotosz is említette, a hunok vagy a mongolok idejéből is ismerünk ilyeneket, de a modern koriak közismertebbek: pl. 1812, 1941, 1943, az orosz, illetve szovjet hadsereg nagy téli győzelmei).

Európa éghajlatáról itt is hallhatunk egy előadást (*Videotanár-digitális tananyag*):
<https://www.youtube.com/watch?v=ab-7KF4RgAw>

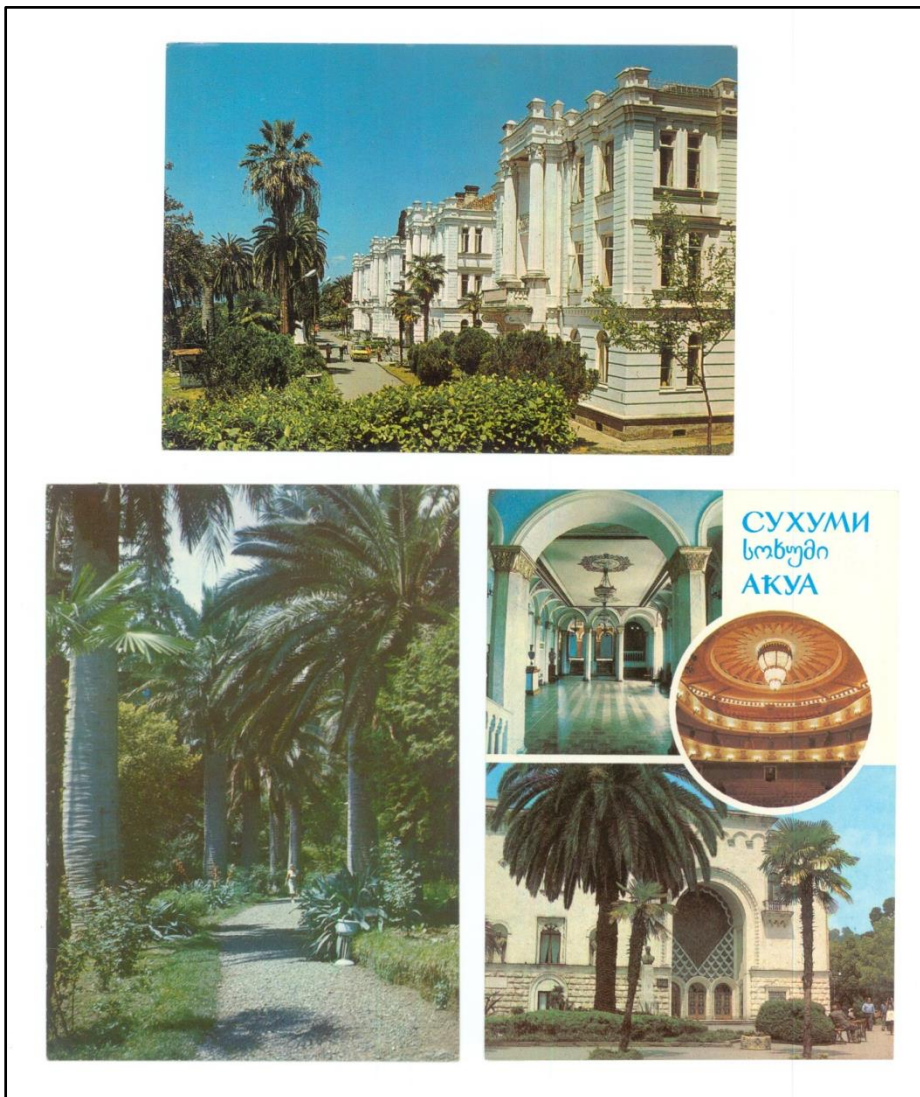
3. térkép Európa éghajlata és talajai (forrás: Földrajzi atlasz a középiskolák számára. Szerk. Radó S. Budapest 1981.)

Növényzeti övek

A nagy kiterjedés és a klimatikus feltételek következtében különböző növényzeti övezetek alakultak. A legdélebbi sávban, a Fekete-tenger partján foltokban, a Krím-félszigeten és a

keleti parton a Kaukázus tövében mediterrán flóra figyelhető meg. Ettől elkülönül a sztyep, az összefüggő erdő nélküli, fűfélékkel benőtt terület. Ez a sztyepövezet a Duna-torkolattól kezdve legyezőszerűen nyílik északkelet felé, a Dnyeszternél még 100 km sincs a szélessége, a Dnyepernél már 300–400 km, a Volga-vidéken pedig már ennek közel a kétszerese (a Volga-deltától számítva). A sztyep északi határzónája a ligetes, vagy erdős sztyep, amely átmenetet képez az összefüggő erdőövbbe. A nyílt, füves részek itt erdős területekkel váltakoznak. Észak felé haladva az erdő lesz az uralkodó, az európai területen ez általában lombhullató fákból áll, de fenyőfélék is vannak. A legészakibb sávban a tundra is jelen van, kelet felé erőteljesebben.

A különböző éghajlati-növényzeti övezeteket mutatják be az alábbi képek.

- 1. kép** Mediterrán környezet a Fekete-tenger északkeleti partján, Abháziában (Szuhami), régi szovjet képeslapokon. A Krím-félsziget déli parti sávjában is hasonló látványban lehet részünk.

2. **kép** Fűves sztyep, Aszkanyija Nova nemzeti park, Ukrajna (Nataliya Shestakova, Wikimedia Commons).

3. **kép** Itt a Volga-vidéket látjuk, az erdős sztyep és a sztyep találkozásának környékét, Szamara közelében (a szerző felvétele). A kép március végén készült, még nem ért véget a tél.

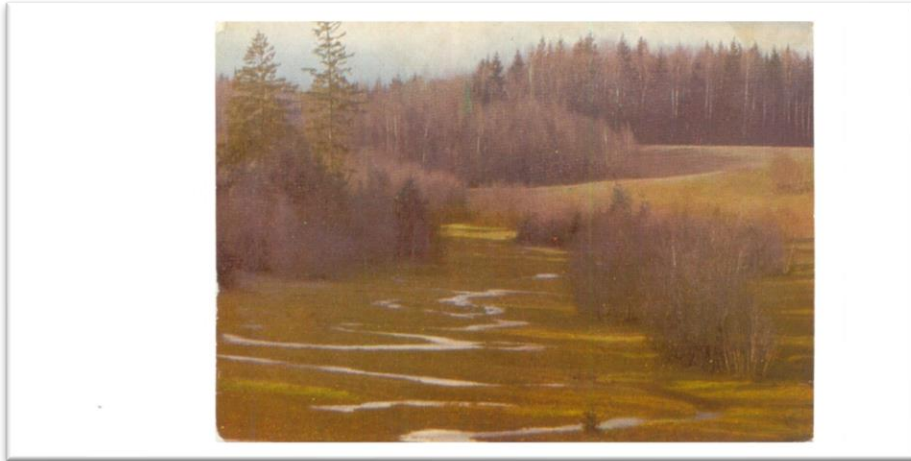

4. **kép** Ez a kép a Podóliai-hátságot mutatja, az erdős sztyepet Ukrajnában, valahol Hmelnickij és Vinnica között (a szerző felvétele). A Kárpátoktól Kijev felé utazva szinte végig hasonló tájat látunk a vonat ablakán kitekintve. A fotó pár nappal korábbi az előbb látottnál, de itt már március közepére elolvadt a hó.

5. **kép** Itt pedig az erdőzóna látható Litvániában (Kernavé), fenyő és lombhullató fák egymás mellett (a szerző felvétele). A kép áprilisban készült, már beköszöntött a tavasz.

6. kép Még egy kép az erdővidékről, egy régi belarusz képeslapon.

Gazdálkodás és életforma a különböző növényzeti-éghajlati övekben

A különböző övezetek különböző életfeltételeket kínáltak az ott megtelepedő embereknek. A mediterrán tengerparton az i. e. 6. századtól kezdve **görög telepések** városokat alapítottak, és ezek a kolóniák hosszú időn keresztül képviselték a görög civilizációt a térségben, közvetítették a Mediterráneum anyagi és szellemi kultúráját észak felé. A sztyep a **nomádok** világa volt. Kelet-Európában ugyan viszonylag szűk az igazi, csak füves sztyep, de ez a sáv elég volt ahhoz, hogy a **nomadizmus** tartósan jelen legyen. Mi a nomadizmus? A *nomadizmus olyan nagyállattartó gazdálkodási forma, amely szabályszerű legelőváltáson és legelők közötti vándorláson alapul.* A legelőterületek között lehet több száz kilométer távolság is, Közép- és Belső-Ázsiában, például a Kazak-sztyepen ez az általános. A kelet-európai részeken rövidebbek a távolságok, a bőségesebb csapadék jobb minőségű legelőket eredményez, és kisebb terület több állatot tud eltartani. A nomadizmus nem előzménye a komplex, földművelő-állattartó gazdálkodásnak, hanem inkább következménye: olyan, kedvezőtlen természeti környezetben alakult ki, ahol a komplex gazdálkodás egyensúlyát veszítette, és az állattartás került túlsúlyba. Ez egy hosszabb folyamat eredménye volt, Kelet-Európában az i. e. 1. évezred elejére-közepére már biztosan kialakult. A kelet-európai nomádokról az első részletes tudósítást a fentebb már idézett Hérodotosz hagyta ránk. A nomád életformát így jellemezte, amikor a szkítákról írt: „*Nem emeltek ugyanis városokat, sem erődítményeket, hanem mindig velük van a házuk. Valamennyien lovas íjászok, nem földművelésből, hanem állattenyésztésből élnek, lakni meg a kocsijukban laknak. [...] Életmódjukat azért alakíthatták ki, mert a föld is alkalmas volt rá, s a folyók is szövetségként segítették őket. Földjük ugyanis vízben gazdag füves síkság...*” (Hérodotosz: A görög-perzsa háború, i. m., 283). Az állattartás túlsúlya azonban nem jelenti a földművelés teljes hiányát. Ez a kelet-európai sztyepen különösen érvényes. A jó termőtalajnak köszönhetően a sztyepen is volt valamilyen mértékű földművelés. A ligetes sztyep ezzel szemben sokkal inkább alkalmas volt a **letelepedett paraszti gazdálkodásra**. A jó termőtalaj itt is adott volt, a viszonylag bő csapadék, az erdős, ligetes területek és a folyók, kisebb

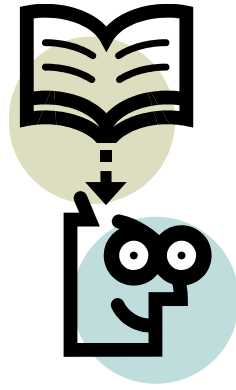
folyócskák, patakok sűrű hálózata jellemző a Kárpátoktól a Dnyeper középső medencéjén át a Donec/Donyec és a Don felső folyásának területéig. Itt az i. e. 1. évezredtől már viszonylag sűrű településhálózat alakult ki, főleg a kisebb-nagyobb folyók part menti magaslatain: falvak és úgynevezett *gorogyiscsék*. Az összefüggő erdőöv jelentős területet foglal el, de a talajai sem igazán kedvezők a földművelésre, az éghajlata is kicsit hűvösebb, mint a déli részeké, illetve legeltető állattartásra sem igazán alkalmas. Ezzel együtt azonban egy jelentős sávban, körülbelül a Baltikum – Novgorod vonalig ma is, de a régmúltban is foglalkoznak földműveléssel és állattenyésztéssel. A középkori Novgorod körül is jelentős mezőgazdasági zóna volt. Az igazi sűrű erdők ettől a vonaltól északra vannak, Kelet-Európának inkább az északkeleti, az Urál-hegység felé eső részében. Az itteni, egyébként nem túl nagy létszámú lakosság vadászatra, halászára szakosodott, valamint prémkereskedelemre. Azt láthatjuk tehát, hogy különböző gazdálkodási formák alakultak ki, és léteztek egymással párhuzamosan, és ha az egész területet nézzük, akkor egy teljes komplex gazdálkodási rendszert látunk.

gorogyiscse: orosz szakkifejezés, amelyet a megerősített településekre használ a régészet, történettudomány, néprajz. Az ilyen településeket gyakran meredek folyópartokon alakították ki, felhasználva a természetes akadályokat, és ezeket mesterségesen kiegészítették, gyakran földvárszerű építményeket létrehozva.

Összefoglalás. Miről volt szó ebben a fejezetben? 1. Ha Kelet-Európát szeretnénk elhelyezni egy nagyobb történeti-kulturális egység részeként, akkor a szomszédos nagy régiókhoz viszonyítva több lehetőségünk is van. A történetírásban különböző nézőpontok vannak: Nyugathoz viszonyítva és a társadalomtörténetet a középpontba állítva Kelet-Európa alapvetően a nyugathoz kapcsolódik, de egyedi vonásokkal, amelyek megkülönböztetik az előbbtől. 2. Kelet-Európa a mediterrán civilizációhoz (ebből leginkább a bizánci kultúrához) kapcsolódott és sokáig annak hatása alatt állt. 3. Kelet-Európa Eurázsia nyugati része. Az első kettő nézőpont középpontjában a középkori Rusz áll, a harmadiknál viszont a sztyeppzóna, amelynek hatalmi központjai hosszú időn keresztül meghatározták Kelet-Európa történetét.

Kelet-Európa egy nagy kiterjedésű összefüggő síkság, erősen kontinentális éghajlattal. A nagy kiterjedés következtében különböző éghajlati-növényzeti övezetekkel találkozunk: mediterrán tengerpart, nyílt füves puszták, erdős, ligetes sztyep, lombhullató és fenyőerdők. Ezekben a zónákban különböző gazdálkodási formák váltak uralkodókká, jellemzőkké: sztyep: nomadizmus, ligetes sztyep és az erdőöv déli része: földművelés és állattartás (nem nomád), erdővidék északi része: vadászat, halászat.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

Kelet-Európa, mint régió

Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest 1983.

Dimitri Obolensky: *A Bizánci Nemzetközösség. Kelet-Európa 500–1453*. Ford. Bódogh-Szabó P. Budapest 1999.

Szili Sándor: Az „eurázsiai” történelmi paradigma. *Aetas* 18/1 (2003), 33–53.
<http://www.epa.oszk.hu/00800/00861/00024/2003-1-03.html>

Nicholas Riasanovsky: Oroszország helye Euráziában. Történelmi és historiográfiai vázlat. *Aetas* 18/1 (2003), 159–167. <http://www.epa.oszk.hu/00800/00861/00024/2003-1-13.html>

Font Márta: *Keresztény nagyhatalmak vonzásában*. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Budapest 2005.

Zimonyi István: A nomádok jelentősége a középkori Európában. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 128. Szeged 2011, 101–108. http://www.acta.bibl.u-szeged.hu/3021/1/historica_128_101_108.pdf

Niederhauser Emil: *Kelet-Európa története*. Budapest 2001, 11–12.

Sashalmi Endre (szerk.): „Kelet-Európa” és a „Balkán” 1000–1800. *Intellektuális történelmi konstrukciók vagy valós történelmi régiók?* PTE BTK Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ. Pécs 2007, 1–10 (Bevezetés), 395–402 (Konklúziók).

Szvák Gyula: Oroszország helye Euráziában a középkor és a korai újkorban. In: *Cirill és Metód példáját követve... Tanulmányok H. Tóth Imre 70. születésnapjára*. Szerk. Bibok K. – Ferincz I. – Kocsis M. Szeged 2002, 533–542.

Perényi József: Gazdaság- és társadalomtörténelmi fejlődési tájak Kelet-Európában. In: *Tanulmányok Kelet-Európa történetéből*. Szerk. Perényi J. Budapest 1972, 5–39.

Karol Modzelewski: Római Európa, feudális Európa, barbár Európa. *Aetas* 2000/3, 5–24.
http://www.epa.oszk.hu/00800/00861/00015/2000_3.html

http://www.acta.bibl.u-szeged.hu/40950/1/aetas_2000_003_005-024.pdf

Az oroszországi történetírásról (1917-ig)

Niederhauser Emil: *A történetírás története Kelet-Európában*. Budapest 1995, 197–291.

Földrajz, éghajlat, történeti földrajz

Gábris Gyula – Horváth Erzsébet – Horváth Gergely – Kéri András – Móga János – Nagy Balázs – Nemerkenyi Antal – Pavlits Károlyné – Simon Dénes – Telbisz Tamás: *Európa regionális földrajza. 1. Természetföldrajz. A Kelet-európai síkvidék*.
http://www.tankonyvtar.hu/tartalom/tamop425/2011-0001_527_eu_regionalis_foldrajz_1/ch02s10.html

Erdélyi István: Klíma – sztyep – népvándorlás. *Földrajzi Értesítő* 19/1 (1970), 87 – 93.

Györffy György – Zólyomi Bálint: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. *Magyar Tudomány* 103/8 (1996), 899 – 918.

Gazdálkodás, életforma

Róna-Tas András: A nomád életforma geneziséhez. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Szerk. Tőkei F. Budapest 1983, 51–65.

Anatoly Khazanov: *Nomads and the Outside World*. Transl. J. Crookenden, Forew. E. Gellner. University of Wisconsin Press 1994².

Vásáry István: *A régi Belső-Ázsia története*. Magyar Őstörténeti Könyvtár. 19. Budapest 2003². <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/regi-belso-azsia/ch01s03.html>

Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarságról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete*. MÖK 22. Budapest 2005, 121–140.

Csáji László Koppány: A nomadizmus. In: *Hétköznapiak a honfoglalás korában*. Szerk.: Petkes Zs. – Sudár B. Magyar Őstörténet 5. Budapest 2017, 10 – 25. (az MTA BTK Magyar Őstörténet Témacsoport honlapján is olvasható)